

TÖRÉKENY HATÁROK: AHOL A POLITIKA ÉS A TUDOMÁNY ÖSSZEÉR

ALEXANDROV ANNA

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pszichológiai Doktori Iskola

ANNA BORGOS, FERENC ERŐS & JÚLIA GYIMESI (eds): *Psychology and Politics: Intersections of Science and Ideology in the History of Psy-sciences*. Budapest, New York, Central European University Press. vii + 372 p. ISBN: 9789633863121

Ha valamit politikai hatások érnek, az vajon megszűnik tudományosnak lenni? Kézenfekvőnek tűnik, hogy azt válaszoljuk: igen. *Igen, a tudomány értéksemleges, és ha a politika megkísérléi átítani, az szakmaiatlan és nemkívánatos*. A helyzet azonban közel sem ennyire egyszerű. A (tágan értelmezett) politika – ideértve például az intézményi politikát és a tudományos szereplők személyes hatókörét, az ideológiát és meggyőződést, vagy akár olyan politikai körülményeket, mint a háború vagy egy tekintélyelvű rendszer – a kezdetektől fogva része volt annak a talajnak, amelyből a tudomány, ezen belül pedig a „pszichotudományok” kinőttek. A Borgos Anna, Erős Ferenc és Gyimesi Júlia által szerkesztett *Psychology and Politics* tanulmányai is emellett érvelnek; rámutatnak, hogy a „politikai” és a „tudományos” nem különálló szférák, sosem voltak azok, és nem is lehetnek. De ha nem várhatunk politikamentességet a pszichotudományoktól, akkor mit várhatunk? A kötet tanulmányai különféle, általában történeti példákon keresztül

mutatnak rá arra a folyamatra, ahogyan a diszciplináris határok, a „tudományos” és „nem tudományos” kategóriái formálódnak – mindmáig.

Azt, hogy miként olvastam ezt a könyvet, meghatározta, hogy pszichológus vagyok. A kötet azonban nemcsak pszichológusoknak lehet izgalmas, hanem másoknak is; elsősorban persze azoknak, akik kapcsolódnak a kötet által körbeírt pszichotudományok valamelyik ágához. Ezeket a területeket egyrészt a modern szubjektum meghatározásában és létrehozásában betöltött szerepük tartja össze, másrészt a segítő munka gyakorlata, ideálja – és ez a két tényező szorosan összekapcsolódik.

A történeti szemlélet nem pusztán kutatási módszer a kötetben, hanem fontos eszköze a tudományos univerzalitás és objektivitás kritikájának, amely a kötet egyik fő tárgya. Ha egy tudományos elképzelést elhelyezünk egy adott történelmi kontextusban, és megmutatjuk, miként alakította az a kontextus, akkor egyúttal kritika alá vonjuk az elképzelés „mindentől függet-

len” örökkévalóságát, változatlanóságát is, akárcsak a politikamentességét. Hozzá kell tenni, hogy a „politika” fogalma a kötetben tágabb értelemben jelenik meg, mint ahogy a hétköznapi életben használjuk. Nem pártpolitikát jelent, nem is mindig hagyományos értelemben vett világpolitikai eseményeket (bár a kötet egy-egy tanulmánya ezekről is szót ejt – például háborúkkal, diktatúrákkal hoz összefüggésbe pszichotudományos fejleményeket), hanem idetartozik a társadalmi berendezkedés egésze, annak minden feszültségével és egyenlőtlenségével. A kötet egyik fő állítása, hogy a tudománypolitika és az egyéb („külső”) politikák nem függetlenek egymástól.

A kötet szerzői – azzal összhangban, hogy a tudományos eredmények tér- és időfüggetlenségét vonják kétségbe – töreksenek konkrét esetek (főleg kelet- és közép-európai témák) feldolgozására. Az egyik szerző, Ruszlan Mitrofanov az, aki talán a legvilágosabbá teszi a kelet-európai fókusz lényegét: jóllehet a kötet több tanulmánya támaszkodik Michel Foucault munkáira, Mitrofanov a foucault-i pszichiátriaelemzés kritikátlan alkalmazása ellen érvel más (értsd: nem francia) társadalmi kontextusok elemzésekor. Ez egyben azt is jelenti, hogy a kötet a kelet-európai pszichotudományok történetét nem a nyugat-európai történelem „fejletlenebb” másának, esetleg – a Mitrofanov (274. o.) által kritizált szóval élve – „különutas” változatának tekinti, hanem saját jogán vizsgálható kontextusnak, amely azonban természetesen összekötetésben állt, áll más régiókkal.

Az írások számos témát járnak körbe, és bár egy részük szorosan kapcsolódik egymáshoz (sőt, párbeszédben állnak), néhányuk kissé elkülönül a többitől. A szerkesztői munka – a fejezetek felépítése és a bevezetőben vázolt ív – sokat segít ennek az ellentmondásnak a

feloldásában. Az egyetlen hiányérzetem a kötet befejezésekor abból fakadt, hogy örömmel alkottam volna még átfogóbb képet a pszichotudományok számtalan ágazatáról. Annak a benyomásomnak, hogy a kötet nem teljesen „fedi le” a témáját, részben a vállalkozás léptéke lehet az oka (a pszichotudományok rendkívül tág területet képviselnek), részben pedig az, hogy a kötet egy konferencia¹ nyomán született.

Terjedelmi okokból nem térhetek ki mind a huszonkét tanulmány összegzésére, így az alábbiakban csak arra teszek kísérletet, hogy vázoljam a kötet felépítését, és néhány példával illusztráljam a központi témákat. Elsősorban arra fogok kitérni, hogy 1) mi mindent ért a kötet „politika” alatt a pszichotudományokkal összefüggésben, illetve 2) milyen kutatási és gyakorlati elveket, irányokat állítanak követendő mintaként az olvasó elé a tanulmányok.

A könyv öt fejezetre oszlik – az ív a pszichoanalízistől a pszichiátrián át a kritikai pszichológiáig nyúlik. Az első fejezet középpontjában a pszichoanalízis áll: annak társadalmi megítélése, de ezzel összefüggésben egyéni életutakban játszott szerepe is. A következő fejezet szintén a pszichoanalízis történetéből villant fel szakaszokat, elsősorban Ferencki Sándor és Róheim Géza alakjaihoz kötődően. A kötet harmadik fejezete a pszichotudományok diktatúrák idején vállalt szerepével foglalkozik, míg a negyedik a pszichiátria történetét tárgyalja különféle társadalmi kontextusokban. Végül az ötödik fejezet a kritikai pszichológia

¹ A konferencia 2015-ben került megrendezésre Budapesten, és a *Psycho-Politics: The Cross-Sections of Science and Ideology in the History of Psy-Sciences* címet viselte.

fogalma köré csoportosul,² a hagyományos pszichológiai tudástermelés és gyakorlat kritikájával foglalkozik.

A tanulmányok egy része azt vizsgálja, miként dől el különféle történelmi helyzetekben, a tudósok aktív részvételét igénylő folyamatokon keresztül, hogy mi számít tudományosnak. Ezt teszi például a kötet első tanulmánya, amelyben Michael Molnar a londoni Freud Múzeum történetének egy szakaszán keresztül elemzi a tudomány és a művészet határának problémáját – és azt a „kapuőri” munkát, amelyet a múzeum intézményi politikája végzett ennek a határnak a „tudományos” oldalán. Gyimesi Júlia tanulmánya is a tudományos határkijelölés politikáját tárgyalja: azt a folyamatot, melynek során Sigmund Freud és a pszichoanalízis más alakjai – a pszichoanalízis és a spiritualizmus találkozásaira felelve – meghatározták, meddig terjedhet az általuk művelt tudomány, és hol kezdődik a tudománytalanság (ebben az esetben az okkultizmus).

A tudomány és politika metszetének kapcsolódó aspektusa az intézménypolitika és a benne érvényesülő személyes hatások kérdése. Több tanulmány (például Gyimesi Júliáé vagy Stephen Froshé) érinti Freud vezetői szerepét és döntéseit a pszichoanalitikus mozgalomban, míg Aleksandar Dimitrijević a fragmentált jelenkori pszichoanalitikus mozgalom egyesítésének szükségességéről és lehetőségeiről ír. Hasonló témát dolgoz fel a tanulmányoknak az a csoportja, amely azzal foglalkozik, hogyan fordult egy-egy pszichotudomány érdeklődése adott történelmi kontextusokban adott irányokba. Kovai Melinda az 1945 és 1970 közötti magyar pszichológia történetéről ír, és azt a folyamatot vizsgálja, melynek so-

rán a 70-es évekre a magyar pszichológia a korábbiakhoz képest sokkal inkább az egyénre és tüneteire koncentrált, alapértékévé tette a politikamentességet, és igyekezett elhatárolni magát még az oktatási rendszertől is. Lafferton Emese hasonló, de épp fordított irányú folyamatot elemez, amikor azt vizsgálja, hogy a 19. századi magyar pszichiátria miként terjesztette ki a hatókörét pszichiátriai szempontból releváns *társadalmi* problémákra.

A könyv számos tanulmánya foglalkozik különféle politikai rendszerek és események pszichotudományos intézményekre, pályákra, gyakorlatokra tett hatásával. A 2020-ban elhunyt Erős Ferenc egyik utolsó (még életében megjelent) tanulmánya szerepel a kötetben. A tanulmány Ferenczi Sándor munkásságát tárgyalja: hogyan alakultak, változtak Ferenczi – elsősorban is erőszakellenes, saját szavaival élve „liberális szocialista” – nézetei a történelem sodrásában? Kik és mik befolyásolták ezeket a változásokat? Borgos Anna tanulmánya pedig Bálint Alice munkásságának állít emléket: arra keresi a választ, hogy milyen szerepeket kapott Bálint Alice szakmai életében és politikai nézeteiben a pszichoanalízis.

Az intézményes, tágabb szakmai közeget érintő példák közt Máriási Dóra tanulmánya világít rá arra, hogy a magyar pszichológia Kádár-rendszer alatti újraintézményesülésének emlékezetében hogyan lepleződnek el intézménypolitikai kérdések – amelyekre természetesen erős hatással voltak a Kádár-rendszer nyújtotta lehetőségek és keretek. Ezek a kérdések azonban gyakran más, kevésbé politicizált keretben bukkannak fel, például az arról szóló vita képében, hogy melyek voltak a valóban „szakmai” ágak a pszichológia tudományában ebben az időszakban. Azt, hogy hasonló politikai hatások nem csak a múltban léteztek, jól mutatja Philip Tho-

² Vö. MÁRIÁSI D. & VIDA K.: Kritikai pszichológiát! A pszichológia intézményrendszere a kritikai pszichológia perspektívájából. *Imágó Budapest*, 2015. Vol. 4. No. 2.

mas tanulmánya, aki a jelenleg is működő neoliberalis politikai tendenciák fényében fogalmazza meg az antipszichiátria kritikáját.

Itt érdemes megemlíteni Csabai Márta és Papp-Zipernovszky Orsolya tanulmányát is, amely azt világítja meg, hogy nemcsak a pszichológusoknak és pszichológiai intézményeknek, de a pszichológiai fogalmaknak, sőt, a mentális betegségeknek is van történetük. A szerzők kiindulási pontja, hogy a mentális betegségek meghatározásainak változása a diagnosztikai kézikönyvekben nem más, mint a tudománynak a környező társadalommal való bonyolult interakciója. Példájkban a trauma fogalmának változása a DSM diagnosztikus rendszerében egyrészt a társadalom alakulása által meghatározott, másrészt pedig különféle tudománpolitikai szereplők küzdenek a fogalom meghatározásáért és ezáltal a szociális világ alakításáért. Politika tehát az is, ahogyan a pszichotudományok egy-egy korszak emberképéhez, ideológiájához járulnak hozzá, pontosabban ahogyan *interakcióba lépnek* azzal. Erre erős példát hoz Agora Zsuzsanna és Rab Virág tanulmánya is: ők az első világháború német (hadügyi) pszichiátriájának domináns „traumapolitikáját” (261. o.) tárgyalják, amely a hazafiság és bátorság hiányának tekintette a háború okozta mentális sérüléseket.

Amint az a fentiekből is kiderül, a *Psychology and Politics* sok fejezete valójában a tudományos megismerés problémáival foglalkozik, és a hagyományos – (neo)pozitivisták, a modernitás emberképéből következő – tudománykép kritikáját kínálja. A pszichotudományok művelőiként, amint arra Berkovits Balázs tanulmánya is ráirányítja a figyelmet, érdemes kritikusnak lennünk a „tudományos” és „morális” szempontok elkülönítésével a tudománytörténetben. Berkovits a pszichiátria olyan ismeretelméleti kritikáit

elemzi, amelyek végső soron a következő érvre futnak ki: a pszichiátria egy-egy diagnózisa konstruált („kitalált”), és nem az „objektív” valóság leírására szolgál. Berkovits (Ian Hacking és Michel Foucault nyomán) amellet érvel, hogy attól, hogy valami konstruált, még lehet valóságos – sőt, épp ezáltal jön létre a társas valóság.

A pszichológiát és pszichiátriát – Foucault nyomán – több másik szerző is úgy értelmezi, mint a modernitás új szükségleteire felelő tudományágakat, amelyek fő célja, hogy létrehozzák az embernek és az ember megismerésének egy bizonyos (politikailag és ideológiailag meghatározott, sőt, hasznos) képét. Ebből a szempontból vizsgálja Gordana Jovanović is a pszichológia huszadik századi történetét. Állítása szerint a pszichológia (ahogy a modernitás emberképe is) az egyént helyezi a megismerés középpontjába, a társadalmi kontextust pedig másodlagosnak tekinti. Így gyakran a változtatás felelősségét is az egyén nyakába varrja, még olyankor is, amikor a probléma tömegeket érint, és társadalmi változással lenne megszüntethető. Ezzel összefüggésben a pszichológia – különösen a huszadik század háborúk sújtotta időszakában, mutatja be Jovanović – újra és újra a bizonyosság, az általános és változatlan tudás felé fordul, leegyszerűsítve ezzel az emberi tapasztalatok komplexitását. Bár számos kísérlet történt a pszichológia emberképének módosítására (ilyenek látja Jovanović a kognitív forradalom kezdetét és a kulturális pszichológiát), ezek a kísérletek sorra visszatértek, visszatérnek az eredeti vágányra – emiatt (nemzet)politikai, sőt, alkalmanként akár háborús igények szolgálatába is állíthatók.

Még ha a pszichotudományok egy adott kor szubjektumainak kitermelésére (és így hatalomgyakorlásra) szolgálnak is, a kötet nem állítja azt, hogy ne lenne meg bennük

a lehetőség az emberi szenvedés enyhítésére (201. o.). Milyen tudományos megközelítés és gyakorlat következik tehát a *Psychology and Politics* kritikáiból? A tanulmányokat természetesen leegyszerűsítő lenne közös, ellentmondások nélküli egységként kezelni, amely egy összefüggő stratégiát vázolna. Itt érdemes lehet azonban visszatérnünk a politikai elköteleződés kérdésére, és arra, hogy egészen pontosan mit is állít a könyv ezzel kapcsolatban.

Amint arra különböző nézőpontokból felhívják a figyelmet a kötetben (pl. Julia Borossa és Stephen Frosh szövegei), a társadalmi elnyomás és egyenlőtlenségek esetében az állásfoglalás semmiképpen sem megkerülhető a pszichotudományok művelői számára. Ezekben az esetekben ugyanis bármi, ami nem aktív és tevőleges állásfoglalás az esetetek mellett, valójában fenntartja az elnyomás vagy egyenlőtlenség állapotát, így szenvedést okoz – ez pedig egy segítő szakma etikájával nem összeegyeztethető. Tehát annak felismerése, hogy a politika mindenütt jelen

van az emberi társadalomban – így nem kiküszöbölhető a tudomány és a segítő szakmák működéséből sem –, egyben bizonyos fokú elkötelezettséget jelent az esetetek felé.³ A pszichoanalitikusi (és pszichológusi) neutralitás, amint azt Frosh megjegyzi, eredetileg arra vonatkozik, hogy a klienshez ítékezés nélkül viszonyulunk, nem pedig arra a megalapozatlan elképzelésre, hogy a politika „külső” világa és a terápia élesen különválaszthatók – ez utóbbi elképzelés vezet végső soron a pszichoanalitikus (pszichológus) politikai konformizmusához (141. o.).

Ahhoz azonban, hogy a pszichotudományok művelői aktívan kiállhassanak a szenvedők mellett, elsősorban reflexióra van szükség. Ez részben a tudományos megismerés korlátaival és jellemzőivel való szembenézést, részben pedig a pszichotudományok saját történelmének ismeretét jelenti (annak sötét foltjaival együtt). A reflexiónak ebben a munkájában nyújt támpontot a *Psychology and Politics*.

³ A szerzők emiatt maguk sem töreksenek a politikamentességre: a legtöbb tanulmánynak van (implicit és tágra értelmezett) politikai, társadalmi elköteleződése. Ezek a legtöbbször demokratikus értékeket, a társadalmi egyenlőtlenségek elleni állásfoglalást, erőszakellenes álláspontot jelentenek. Néhány tanulmány szerzője pedig kimondottan valamilyen politikai irányzattal vagy eszmével azonosul (pl. Dennis Fox az anarchista mozgalmakkal).